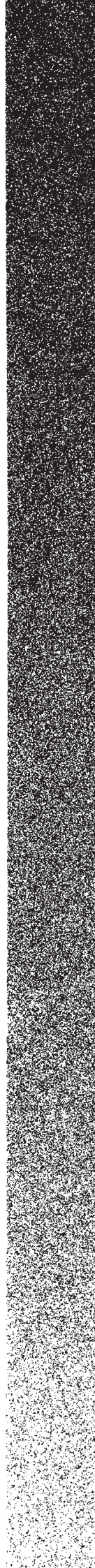
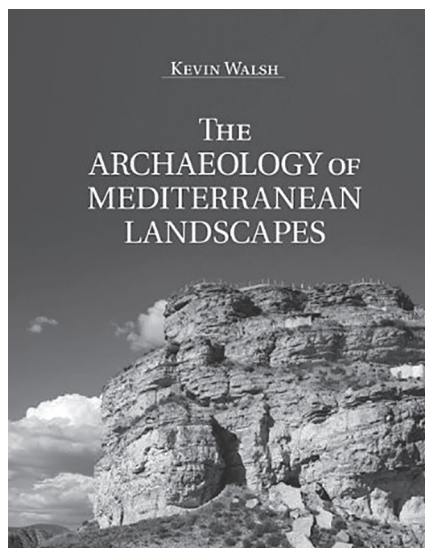

ions Recensions Recensions Recensions Re

Walsh, Kevin (2014). *The archaeology of Mediterranean landscapes. Human-environment interaction from the Neolithic to the Roman period*. Cambridge University Press. Estats Units d'Amèrica. 367 pàgs. ISBN: 978-0-521-85301-9.

Kevin Walsh, especialista en paleoecologia i arqueologia del paisatge que ha treballat especialment al sud dels Alps, pretén amb aquest llibre proporcionar un text de referència que integri dades paleoambientals i arqueològiques per tal de facilitar el diàleg entre ambdues disciplines. Com a zona d'estudi ha escollit la Mediterrània i el període tractat comprèn del neolític a època romana.

La diversitat de paisatges de la Mediterrània és presentada com a justificació per a l'estructuració del treball d'acord amb unitats temàtiques (la costa, les illes, les muntanyes, etc.), en lloc d'una aproximació diacrònica, com podria suggerir el subtítol del llibre. Aquesta aproximació, d'una banda, separa espais que es podrien haver tractat com a unitats biogeogràfiques amb entorns diversos (de costa, zones fluvials, al·luvials i d'alta muntanya), així com també fa que temes transversals com l'agricultura i la ramaderia quedin compartimentats en espais concrets. Tanmateix, aquesta aproximació el que facilita és la visió general en l'àmbit de la Mediterrània. D'aquesta manera l'autor no s'ha vist obligat a explicar processos globals que succeeixen en diverses zones alhora.

La introducció, a més de presentar l'estructura i propòsit del llibre, permet a l'autor tractar alguns aspectes teòrics sense una preocupació excessiva per la citació de bibliografia ni la discussió d'altres posicionaments teòrics més enllà del determinisme ambiental i la fenomenologia, dels quals diu fugir. L'autor se situa en en marc de l'ecologia cultural i la teoria de la resiliència. La crítica més interessant és a una concepció dels paisatges mediterranis que tenim força interioritzada molts dels que hi hem nascut: la idea que les societats passades i l'actual han destruït un entorn pristi que ja no tornarà.

El capítol dos serveix, si s'ha de jutjar pel seu títol, per introduir l'àrea d'estudi, però Walsh opta per fer-ho de forma extraordinàriament breu. La

major part del capítol es destina a tracar l'activitat sísmica i volcànica de la zona d'estudi, aprofundint en algunes catàstrofes com a exemple, com l'erupció de Santorini i el seu impacte en la societat minoica.

Atès que el comú denominador del llibre és la mar, l'autor opta per tractar al capítol tres els canvis de nivell del mar i els assentaments costaners. Fa una introducció als processos marítims i costaners propis de la Mediterrània tant sintètica com essencial. L'estructura interna d'aquest i els següents capítols és amb criteri cronològic. Walsh fa una reflexió interessant sobre la desaparició de jaciments costaners neolítics per la creixuda del nivell del mar, tanmateix no presenta cap reconstrucció hipotètica de la línia de costa al neolític. A l'edat del bronze discuteix com la navegació s'implanta a tota la Mediterrània i com se superen els problemes de sedimentació en alguns ports naturals i artificials. Presenta extensa informació sobre la construcció de ports en època clàssica, en part difícil de seguir per a aquells no familiaritzats amb el tema, ja que no hi ha una introducció de conceptes bàsics.

El quart capítol tracta els rius i els aiguamolls, un aspecte imprescindible en l'arqueologia (tant com l'estudi del paleoambient) i que es tracta molt poc sovint perquè l'èmfasi es posa sempre sobre els jaciments arqueològics. L'evolució dels cursos dels rius i les planes al·luvials és una qüestió que ha abordat tradicionalment la geomorfologia i l'autor assenyalava que cal incorporar l'ésser humà en aquests estudis. Walsh fa novament una bona introducció al tema pel que fa als tipus de rius i aiguamolls mediterranis. Pel que fa als aiguamolls, l'autor realitza una tasca encomiable en intentar desmentir la imatge d'aquests espais com a llocs insalubres. Comença tractant l'agricultura en planes al·luvials a Çatalhöyük de forma superficial (aquesta és una qüestió en debat) per passar a un capítol específic d'Itàlia on discuteix l'esdevenir de diversos rius durant el període d'estudi. Tracta l'arqueologia al·luvial urbana i la gestió de desastres com inundacions, tot comentant sistemes de drenatge durant la Roma clàssica. El text potser no aconsegueix connectar de forma prou reeixida les evidències geomorfològiques i arqueològiques, el qual s'hauria pogut dur a terme amb un cas d'estudi sobre l'evolució del curs d'un riu en una zona i els canvis observats en els assentaments o la construcció d'estructures relacionades amb el curs fluvial al llarg de tot el període cronològic que tracta l'obra.

El següent capítol el centra en els processos de canvi ambiental des d'una anàlisi multi-proxi (dades pol·líniques, antracològiques i geomorfològiques). Després d'enumerar les dificultats de distingir els factors de canvi naturals dels antròpics, l'autor fa èmfasi que allò que persisteix és tan important com allò que desapareix. Walsh fa una útil síntesi (taula 5.1) de les principals fases de l'evolució de la vegetació per unitat geogràfica. Es troba a faltar, tanmateix, la citació bibliogràfica. Considera que els primers agricultors es desenvoluparien en un entorn molt forestat i que el seu impacte seria intermitent, produint més una obertura de boscos que no pas una desforestació. No és fins a partir del 3000 BC quan s'observa una tendència general de canvi en la

cobertura vegetal en relació amb una major aridesa així com amb l'impacte antròpic sobre la vegetació. Segons Walsh, a l'edat del bronze l'explotació de l'entorn seria, en termes generals, més extensiva.

El capítol sis el destina a la discussió de models d'explotació dels paisatges mediterranis. Comença per tractar els aterraments com a estratègia de creació de paisatges mediterranis sostenibles. Considera que es comencen a estendre a partir de l'edat del bronze. Seguidament, Walsh fa esment dels treballs pol·línics on es recull la presència de microcarbons i considera que podrien respondre a una gestió de la vegetació amb foc que duraria fins al neolític final, quan aquests microcarbons deixen d'aparèixer al registre. Aquest és un aspecte que no queda ben resolt al text, però és sens dubte un debat candent en l'arqueologia. Tot seguit tracta l'arboricultura, començant per admetre la dificultat d'identificar els inicis de la domesticació d'espècies vegetals arbòries. És sorprenent per a un especialista en macrorestes vegetals l'absència de citacions essencials en l'estudi de la domesticació de l'olivera (com ara Terral *et al.* 2004; Rodríguez-Ariza i Montes 2005) o la vinya (Terral *et al.* 2010). Considera que no s'intensificaria aquesta pràctica fins a l'edat del ferro. Finalment tracta la devesa com a estratègia de gestió del bosc que en permetria la supervivència a llarg termini en combinació amb pràctiques econòmiques, un exemple de resiliència. La part final del capítol es destina a exemples de gestió de processos erosius, ja sigui mitjançant el desplaçament de l'assentament o bé estratègies per minimitzar-los, aquestes últimes principalment pròpies d'època romana, però també de l'edat del bronze (per exemple, la construcció de terrasses per al cultiu).

El setè capítol tracta les illes petites i mitjanes de la Mediterrània. Considera que la relació societat-medi en les illes grans seria com a les zones continentals. Fa un canvi d'estructura del capítol respecte els anteriors i es proposa respondre a la pregunta si les illes tenen processos ambientals propis. Tracta l'illa de Malta, algunes de les cíclades i les Balears, principalment. Pel que fa a les Balears destaca l'absència de referències a la tesi doctoral de Picornell (2012), la qual li hauria permès completar les afirmacions sobre els canvis de la percepció de l'entorn al llarg de la prehistòria en aquesta zona des del punt de vista de l'explotació del combustible i la gestió del paisatge. Walsh conclou que a les illes petites es poden donar processos particulars, com els efectes devastadors d'espècies aportades, sumat al fet que la capacitat de recuperació de la vegetació no és comparable a la de les àrees continentals. En qualsevol cas, la durabilitat de les cultures que s'hi desenvolupen depèn principalment de l'actitud de cada societat vers la insularitat i el mar.

El capítol vuit el dedica a les economies de muntanya i els canvis ambientals en aquestes zones. En realitat, l'autor tracta l'economia d'alta muntanya, principalment. Considera que l'alta muntanya s'assimila a les illes de petites dimensions, en el sentit que cal un coneixement local de l'entorn perquè pot ser molt variat i alhora fràgil i poc flexible. Es proposa avaluar si s'hi observa una explotació continuada o una evolució constant en algun sentit al llarg del

període d'estudi. Les referències al pastoralisme i a la transhumància són constants en el capítol, tot i que l'autor matisa que no se sap quan s'inicià el que avui coneixem com a transhumància. Walsh considera que al neolític es donaria un tipus d'economia pastoral i que els grups que habitaven les muntanyes hi romandrien, a grans trets, aïllats. Aquestes afirmacions, però, manquen de contrastació arqueològica. En aquest capítol es fa referència a fases cronològiques regionals (per exemple, edat del ferro mitjana al sud de França) que, en no haver estat presentades prèviament, fan que el lector no docte en la zona d'estudi pugui dubtar del marc cronològic que s'està tractant. Destaquen els apartats dedicats a l'intens treball realitzat precisament al parc nacional dels Ecrins, al sud-est de França, així com a ambdós costats dels Pirineus, tot i que en l'últim cas Walsh no fa cap referència als treballs que s'han dut a terme al Parc Nacional d'Aigüestortes (per exemple, Gassiot *et al.* 2012). L'autor conclou que no s'observa una evolució lineal en l'explotació dels territoris d'alta muntanya i que, en qualsevol cas, els estudis s'han de dur a terme de manera local, ja que els processos no són uniformes en tota la Mediterrània.

Les conclusions del llibre tenen poc de conclusions (com a reflexió sintètica de les aportacions més significatives del treball) però molt de reflexió sobre la recerca a la Mediterrània, tant en l'àmbit teòric com en el metodològic. Un capítol que, d'altra banda, podria haver format part d'un text introductori on s'exposés de forma més clara el marc teòric de l'autor, el qual és responsabilitat del lector anar destil·lant durant la lectura del treball.

En l'àmbit formal, caldria destacar alguna citació errònia, com la de Bernabeu & Bernabeu 1993 (en lloc de Bernabeu, Aura i Badal 1993). També es troben alguns capítols caòticament subtitulats, especialment el capítol vuit. El lector no es perd, malgrat tot, perquè les idees del text estan sempre ben estructurades. L'edició del llibre és luxosa i la qualitat de les imatges i taules és, en general, molt bona, malgrat no disposar d'imatges en color. També cal dir que hi ha alguna figura excessivament pixelada, com la 8.3. Hi ha un pràctic índex al final que permet anar a buscar casos d'estudi o territoris concrets, però manca d'un índex de taules i figures, el qual hauria estat igualment pràctic. Pel que fa a les figures, és sorprenent que en la seva pràctica totalitat han estat manllevades d'altres publicacions o realitzades per altres investigadors. Les millors il·lustracions són les referents a les construccions de ports i es troben a faltar especialment gràfics pol·línics i de processos geomorfològics que s'haurien pogut utilitzar de manera pedagògica per tal de facilitar aquest diàleg entre disciplines que l'autor vol promoure. A cada capítol es troba un mapa amb els jaciments que es comenten al text representats. Hauria estat útil assenyalar gràficament (per exemple, mitjançant diferent simbologia) la cronologia a la qual pertanyen.

La bibliografia consta de 858 citacions. Es pot dir que és actualitzada ja que 528 són de l'any 2000 o posteriors i un 22,4% són del període 2008-2012 (únicament 2 publicacions daten del 2013). Pel que fa a les citacions referents a la península Ibèrica i

les Balears, aquestes suposen un 9% (78 citacions), la majoria de les quals (60) són articles en revistes internacionals i estan escrites en anglès (67). Les temàtiques són principalment de caire arqueològic (24) i palinològic (26), sobretot centrades en el territori peninsular (un 73%). No hi ha cap citació, doncs, a revistes espanyoles com *Cuaternario y Geomorfología* o *Trabajos de Prehistoria* malgrat que tracten temes que haurien pogut interessar l'autor i són totes elles d'accés obert a través d'internet. Aquest fet, el qual no és cap cas aïllat, hauria de fer reflexionar tant a les revistes espanyoles com als investigadors britànics, ja que és inacceptable que avui dia es mantingui aquest biaix en el coneixement de la producció científica d'un territori.

Walsh aconsegueix en aquesta obra fer una bona compilació de dades ambientals per a la Mediterrània i relacionar-les amb el context arqueològic local. El que hauria culminat l'obra de forma superba hauria estat un capítol final de síntesi on es tractés la interacció entre tots els entorns estudiats prèviament i que es troben aglutinats en unitats geogràfiques concretes. Probablement per la manca d'aquesta visió més transversal, alguns dels grans temes de l'arqueologia que s'aborden al llibre, com el rol de les zones d'alta muntanya al llarg de la prehistòria, així com el grau d'impacte en l'entorn per part de les societats neolítiques, queden insuficientment resolts. Part del problema també rau en el fet de no incloure les macrorestes vegetals i les dades zooarqueològiques en el debat. També es troben a faltar citacions a treballs etnogràfics i antropològics que haurien pogut ajudar a fonamentar millor les argumentacions de caire social que realitza l'autor de manera dispersa al llarg del text. Tanmateix, Walsh aconsegueix discutir paradigmes llargament assumits per a la zona i dona claus per a la continuació de la recerca, especialment a petita escala, cosa de gran interès des d'una perspectiva local. Com s'ha esmentat, la síntesi efectuada per a la península Ibèrica és molt interessant però no és prou meticulosa com per no justificar un futur treball específic sobre la vessant mediterrània de la península Ibèrica i les Balears, especialment si aquest treball incorpora més dades arqueobotàniques i arqueozoològiques. Al cap i a la fi, una de les conclusions del llibre és que calen enfocaments locals per conèixer en detall uns processos que es construeixen des del profund coneixement de l'entorn immediat. Malgrat les mancances del llibre, aquesta era una obra necessària que compleix a bastament el seu propòsit, la integració de dades arqueològiques, geoarqueològiques i paleoambientals en contextos mediterranis.

Ferran Antolín

Integrative Prehistory and Archaeological Science (IPNA/IPAS)
Universitt Basel.
ferran.antolin@unibas.ch

Bibliografia

BERNABEU, J., AURA, J. E., BADAL, E. (1993). *Al Oeste del Edén: las primeras sociedades agrícolas en la Europa mediterránea*. Síntesis. Madrid.

GASSIOT, E., RODRÍGUEZ-ANTÓN, D., BURJACHS, F., ANTOLÍN, F., BALLESTEROS, A. (2012). Poblamiento, explotación y entorno natural de los estadios alpinos y subalpinos del Pirineo central durante la primera mitad del Holoceno. *Cuaternario y Geomorfología*, 26(3-4): 29-45.

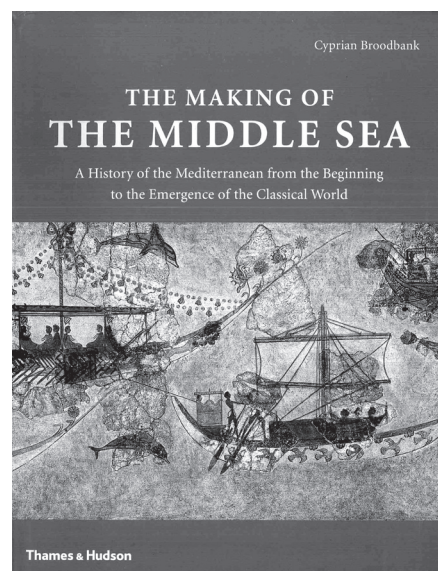
PICORNELL, L. (2012). *Paisaje vegetal y comunidades prehistóricas y protohistóricas en Mallorca y Menorca (Illes Balears): una aproximación desde la antracología*. Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/42648>.

RODRÍGUEZ-ARIZA, M. O., MONTES, E. (2005). On the origin and domestication of *Olea europaea* L. (olive) in Andalucía, Spain, based on the biogeographical distribution of its finds. *Vegetation History and Archaeobotany*, 14: 551-561.

TERRAL, J.-F., ALONSO, N., BUXÓ, R., CHATTI, N., FABRE, L., FIORENTINO, G., MARINVAL, PH., PÉREZ JORDÀ, G., PRADAT, B., ROVIRA, N., ALIBERT, P. (2004). Historical biogeography of olive domestication (*Olea europaea* L.) as revealed by geometrical morphometry applied to biological and archaeological material. *Journal of Biogeography*, 31: 63-77.

TERRAL, J.-F., TABARD, E., BOUBY, L., IVORRA, S., PASTOR, T., FIGUEIRAL, I., PICO, S., CHEVANCE, J.-B., JUNG, C., FABRE, L., TARDY, C. COMPAN, M., BACILIERI, R., LACOMBE, T., THIS, P. (2010). Evolution and history of grapevine (*Vitis vinifera*) under domestication: new morphometric perspectives to understand seed domestication syndrome and reveal origins of ancient European cultivars. *Annals of Botany*, 105: 443-55.

Broodbank, C. (2013). *The Making of the Middle Sea. A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*. Thames and Hudson. Londres. Il. 387 B/N i 49 color. 672 pgs. ISBN: 978-0-500-05176-4.

Per què durant el pleistocè el mar Mediterrani va ser una mena de barrera per a les poblacions que ocupaven les riberes europea i africana? Quina crucial relació hi ha entre els primers neolítics mediterranis i la navegació? Per què les societats calcolítiques del sud de la península Ibèrica no van desenvolupar sistemes de poder basats en institucions de palaus com a l'Egeu? Per què fins ben entrat el primer mil·lenni, i no abans, no va existir una connexió marítima que englobés tot el Mediterrani?

Aquestes preguntes, entre d'altres, adreça el magnífic llibre de Cyprian Broodbank *The Making of the Middle Sea*. Com el seu títol indica, l'autor pretén examinar la història del Mediterrani en el sentit de la seua formació cultural i social, des dels més remots començaments de l'ocupació humana —o inclús abans, ja que els milions d'anys d'història de la tectònica mediterrània tenen lloc també en aquestes pàgines— fins a, aproximadament, l'any 500 aC, quan l'autor reconeix l'efectiva integració de tots els vessants de la conca en modes de vida que anomena mediterranis —amb les diferències històriques entre unes zones i altres.

El llibre tracta la història d'aquesta integració, tot reconeixent les dinàmiques centrífugues i centrípètes que hi ha hagut, és a dir aquelles on el Mediterrani, o segments d'aquest mar, ha estat connector o més aviat separador. És la història, doncs, de la “mediterraneització” del Mediterrani (p. 53). I això ho fa des de dues propostes metodològiques radicals: una és l'abast geogràfic, tota la conca marítima amb les illes, penínsules i els territoris d'interior que l'envolten, sense excepció; i la segona és d'abast temporal, començant la narrativa des del paleolític. Un marc geogràfic i cronològic així permet a l'autor desplegar les dinàmiques dels trets històrics amb una perspectiva inusual.

El llibre està dividit en onze capítols. Els dos primers són introductoris i tracten de consideracions generals amb relació al desenvolupament dels temes principals al voltant dels quals giren les tesis de l'autor. El primer capítol és molt heterogeni però alhora ric en reflexions. Ofereix, d'entrada, una revisió dels treballs més rellevants que han tractat la Mediterrània com a unitat d'anàlisi, i després una petita síntesi de la història de l'arqueologia mediterrània i els principals avanços metodològics de les darreres dècades sobre cronologia i canvis climàtics, que ocupen un lloc destacat en la resta del llibre. Aquest capítol també inclou reflexions al voltant de la pràctica de l'arqueologia actualment i les dimensions polítiques que té.

El segon capítol tracta de la definició de l'àrea d'estudi, la mar Mediterrània, a través d'una anàlisi del clima, la vegetació i la topografia. Estudia especialment els corrents, els vents i les costes per avaluar i comparar els diferents graus d'estatus marítim de cada zona i els futurs vectors de contacte i mobilitat. També són destacades les comparacions amb altres zones del planeta amb les quals el Mediterrani comparteix característiques, sigui pel clima o per ser també “mars d'enmig” o “mars centrals”, per tractar d'esbrinar quins trets naturals defineixen i poden explicar la història particular d'aquesta àrea.

Des del capítol tres fins al deu hi trobem el nucli del llibre, amb cada capítol dedicat a un període històric, diferenciats per moments de canvi rellevants. D'entrada, l'autor rebutja explícitament les divisions tradicionals amb les quals estem acostumats a entendre la prehistòria mediterrània (paleolític, neolític, calcolític, bronze, ferro) i, en canvi, assenyalava fites cronològiques per diferenciar-les, tot i que acaben corresponent, *grosso modo*, amb les anteriors. Així, el tercer i el quart capítol tracten del pleistocè, des de l'arribada dels primers homínids a la conca fins al començament de l'holocè. Hi troben protagonisme les relacions dels Neandertals i Sàpiens amb la Mediterrània, i una interessant comparació entre els vessants nord i sud de la conca, que varen seguir dinàmiques diferents durant mil·lennis.

Al capítol cinc s'hi aborden els primers cinc mil·lennis de l'holocè, és a dir, les societats mesolítiques i primers neolítics. Hi destaquen les primeres evidències inequívokes de navegació, sempre de curta distància però de gran transcendència històrica, ja que en gran part estan relacionades amb l'expansió dels modes de vida neolítics cap a l'occident mediterrani. Aquest fet duu l'autor a indagar no tant si es navegava, sinó qui ho feia, amb quines finalitats i quines conseqüències hi va haver. A partir d'aquest capítol les lògiques de l'espai mediterrani comencen a canviar i l'autor parla dels primers elements ben reconeguts del *Middle Sea*, d'un “mar d'enmig” (p. 156). Aquests elements es consoliden al període que va des de mitjan sisè fins a mitjan quart mil·lenni, objectiu del següent capítol, el sis. A partir del capítol set, que tracta, *grosso modo*, del període calcolític, l'autor escriu pàgines brillants connectant canvis climàtics —que no determinen per si mateixos els canvis històrics en el futur—, el sorgiment d'estratègies de risc i oportunitats, i la consolidació de desigualtats socials.

El capítol vuit s'endinsa en allò que tradicionalment coneixem com l'edat del bronze, englobant des del final del tercer mil·lenni fins al final del segon, una fase on les xarxes de contactes es van expandir i incrementar. S'hi analitzen les diferents societats amb l'èmfasi en aspectes com l'autoritat i el poder, que es van construir de maneres diverses a cada una d'elles. Els capítols nou i deu suposen, cronològicament parlant, el període que va des del 1300 fins al 500 aC, és a dir, el final de l'edat del bronze i els inicis de l'edat del ferro. Aquests dos capítols tenen parts que es fan reiteratives, ja que es tracten des de diferents períodes —l'expansió de les ciutats fenícies i el seu desenvolupament, per exemple, a occident— però això no és fruit sinó de la mateixa tesi de l'autor que pretén tractar cada element en el seu context. L'últim capítol, l'onze, gira al voltant dels temes principals que explora el llibre al llarg de desenes de mil·lennis: mobilitat i integració marítima, poder, societats aïllades i en contacte; i un conjunt de valuoses reflexions finals sobre els segles posteriors al 500 aC, que veuran sorgir poders imperials d'abast mediterrani —una novetat que arribarà només sota el domini romà.

El primer que cal dir és que estem davant d'una tasca gegantina que abraça tots els racons del Medi-

terrani, des del pleistocè fins al període clàssic, i on tots els especialistes podem trobar coses d'interès, des de canvis climàtics fins a la constitució del poder i les desigualtats. En la línia de les edicions de Thames and Hudson, el llibre està meravellosament il·lustrat, amb 349 figures en blanc i negre i 49 làmines de fotografies a tot color molt ben escollides.

L'obra està protagonitzada per l'estreta interrelació de persones i coses (Hodder 2012), per artefactes però també per animals i vegetals, per elements físics com la mar i les costes, i pel clima. Es planteja amb una forta base material, la qual cosa s'agraeix des del punt de vista d'un arqueòleg i es fa palès a les anàlisis que permeten explicar des dels palaus minoics fins als pastors nòmades, tot passant pels mercaders ugarítics o els caçadors del Natufià. Hi abunden també les reflexions històriques, algunes fetes de passada però molt sucoses, altres tractades més àmpliament, amb detalls de dades, analítiques, contextos i interpretacions. Tanmateix, l'autor tendeix a deixar les qüestions més candents de cada període prou obertes, tot exposant les dades, interpretacions i opinions formades als debats dels últims anys, encara que el millor és quan ell mateix obre noves perspectives a partir de les respostes que dona.

De vegades, hom sent la necessitat de continuar llegint o aprofundint en determinats aspectes, però això es pot fer accedint a les referències bibliogràfiques que proporciona. De fet, l'amplada de mires del treball té un evident reflex a la bibliografia del llibre, que és impressionant en volum i varietat de les obres consultades, des de les publicacions de major impacte de les últimes dècades fins a les síntesis regionals. Podem considerar *The Making of the Middle Sea* com un treball de referència —encara que seria injust que ho sigui només per aquest motiu—, on trobar-ne d'altres més específics per als lectors interessats a aprofundir aspectes concrets, períodes o regions. Tot i que la major part de la bibliografia està escrita en anglès, l'autor ha llegit i consultat referències en altres llengües mediterrànies, la qual cosa es nota positivament al llarg del llibre perquè aborda materials i contextos que, en altres síntesis d'aquest gran abast, estan silenciats en el millor dels casos, i en el pitjor són interpretats des d'una perillosa llunyania acadèmica, tant en el temps com en l'espai, sobretot pel que fa al Mediterrani central i occidental. No és aquest el cas, i, de fet, al primer capítol Broodbank aspira, amb ambició, que el llibre sigui una "història dels bàrbars" (p. 25), en el sentit d'una història d'aquelles altres cultures diferents de la grega i la romana. Tot i que l'autor s'esforça per integrar totes les regions al seu discurs, es fa evident un lleuger biaix documental cap als contextos del Mediterrani oriental, segurament per una tradició investigadora personal —de fet Broodbank s'ha dedicat a l'arqueologia de l'Egeu des de fa més de dues dècades. Tanmateix, estem davant d'una obra holística que adreça una prehistòria del Mediterrani total.

Com a element relacionat amb aquestes aspiracions cal destacar l'acurada atenció a la geografia de la conca, que l'autor demostra conèixer molt bé i que apareix recurrentment a les interpretacions històriques.

Aquest no és un aspecte menor perquè la geografia juga, per a Broodbank, un paper preponderant però sense arribar a ser determinant, ja que cal incorporar-hi la història ("there were few if any eternal central places even at a local level"; "few routes are really dictated by nature", p. 67), una idea central també a l'obra d'I. Morris *Why the West Rules? – For Now* (2010). També en referència a la geografia, cal destacar els vuit mapes a doble pàgina que obren cada capítol, i on s'arreglen tots els llocs i jaciments tractats en cada període, i el mapa topogràfic de les p. 8-9, gràficament molt ben tractat, però on malauradament hi ha dues incorreccions: una és la ubicació de la conca del riu Vera, situat massa al nord, entre Múrcia i Alacant, i l'altra és la situació de Catalunya al sud del riu Ebre.

Però sens dubte l'autor troba a l'obra *The Corrupting Sea* de Horden i Purcell (2000) una font d'inspiració major, ja que hi desenvolupa la història de la formació del Mediterrani a través dels eixos de la fragmentació, de la connectivitat i de la incertesa, que ja van ser reconeguts com a denominadors clau de la vida mediterrània en aquest llibre (p. 19-20 i 595-600). Es fa palesa la importància de la connectivitat pel discurs històric que Broodbank en desenvolupa a les pàgines dedicades a la creixent integració en modes de vida mediterranis (p. 604), sobretot a partir del calcolític, i es veu com algunes zones passen d'estar d'esquena als circuits de contactes i mobilitat marítimes a esdevenir llocs d'innovació i espais centrals per a les comunicacions.

Molts han reflexionat sobre la utilitat del concepte del Mediterrani (Harris 2005, especialment Herzfeld 2005) o de la mobilitat i la connectivitat, i són aspectes que no es poden deixar de comentar en aquesta recensió perquè ofereixen elements de reflexió sobre l'anomenada —en l'àmbit acadèmic anglosaxó— "Arqueologia del Mediterrani" i la seua utilitat analítica. La visió de Broodbank no és teleològica, ni de lluny, i de fet emfatitza molt les continuïtats i les compara amb els canvis, graduals o de ruptura, però sembla que, de vegades, pot ser essencialista. A diferents parts es relata com el guanyador d'alguns conflictes i períodes de canvi va ser el mateix Mediterrani (p. 471), en el sentit de les pràctiques dinàmiques que es van anar integrant entre elles mateixes. Però qui fa el Mediterrani i qui no? Quins van ser els resultats traumàtics d'aquestes integracions, atès que hi ha àrees més mediterrànies que altres, és a dir més integrades que altres? Quins graus de mobilitat i connectivitat hi va haver realment durant la prehistòria del Mediterrani (p. 599)? Fins a quin punt estem sobrevalorant les evidències de mobilitat amb relació als canvis històrics observats és també una qüestió per al debat.

Per acabar, vull destacar dos aspectes del llibre que mereixen reflexió a banda. El primer és l'expressió rebuig a utilitzar denominadors ètnics per referir-se a les persones que varen protagonitzar els relats històrics que ens presenta, i posar en canvi l'accent en la geografia. El segon és la desaparició quasi absoluta al discurs de l'adjectiu *colonial* i del nom *colònia* —de fet, la paraula hi apareix només reco-

llida a dues pàgines a l'índex. En canvi, l'autor ens presenta magistralment un continuïum de casos de mobilitat i migració en el marc d'intensos episodis d'activitat marítima precedents. Com es pregunta el mateix Broodbank (p. 524), com deuríem anomenar un lloc com Pitecusa? I la gent que hi vivia? La resposta tal vegada rau a canviar la pregunta perquè potser ni els descriptors ètnics ni paraules com *colònia* descriuen bé les realitats de molts dels episodis tractats (Osborne 2008).

En resum, estem davant un llibre on trobaran interès tant estudiants que vulguin introduir-se en l'arqueologia de totes les regions del Mediterrani, com especialistes de diferents formacions i tradicions. Interessarà tant a aquells que emfatitzen els aspectes relacionats amb la connectivitat, la mobilitat, la fluïdesa i les integracions en xarxes de contacte, com a altres que subratllen les conseqüències més dramàtiques dels contactes, o les relacions de poder, l'autoritat, així com els guanyadors i perdedors de les societats que varen protagonitzar la formació del mar d'enmig.

Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez

Servei d'Investigació Prehistòrica,
Museu de Prehistòria de València
jaime.vivesferrandiz@dival.es

Bibliografia

HARRIS, W. V. (ed.) (2005). *Rethinking the Mediterranean*. Oxford University Press. Oxford.

HERZFELD, M. (2005). Practical mediterraneanism: excuses from everything, from epistemology to eating. A: W. V. HARRIS (ed.). *Rethinking the Mediterranean*, Oxford University Press. Oxford: 45-63.

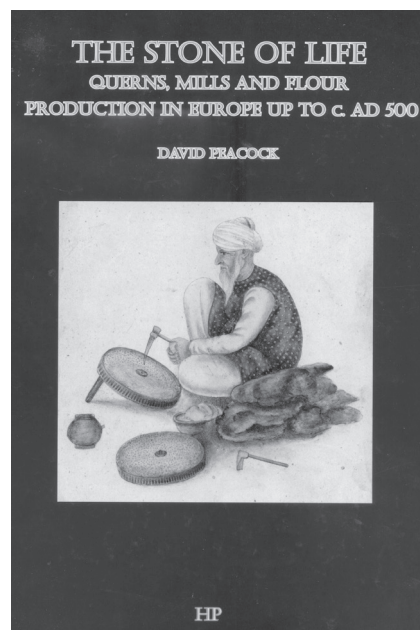
HODDER, I. (2012). *Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Wiley-Blackwell. Nova York.

HORDEN, P., PURCELL, N. (2000). *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Blackwell. Oxford i Malden.

MORRIS, I. (2010). *Why the West Rules? – For Now: The Patterns of History, and What they Reveal about the Future*. Profile. Londres.

OSBORNE, R. (2008). Colonial Cancer. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 21.2: 281-284.

Peacock, D. (2013). *The stone of life. Querns, mills and flour production in Europe up to c. AD 500*. Southampton Monographs in Archaeology New Series, 1. The Highfield Press Southampton, Regne Unit. 220 pàgines. 100 figures. ISBN: 978-0-9926336-0-8.

L'obra de síntesi de David Peacock forma part de la nova efervescència que l'estudi dels molins està vivint a Europa i que ja s'ha comentat a la introducció del Dossier d'aquest volum, dedicat precisament als molins i la mòlta al Mediterrani occidental. L'autor, degà de la recerca sobre aquest tema, és també un dels responsables d'aquest auge, essent coorganitzador d'algunes de les trobades realitzades els darrers anys, com la de Roma (2009) o la d'Almeria (2014). És professor emèrit d'arqueologia a la Universitat de Southampton, geòleg de formació, i ha tingut una llarga trajectòria centrada bàsicament en l'anàlisi de la ceràmica clàssica i dels molins, principalment d'època romana però també d'altres èpoques, a Anglaterra, a la Mediterrània i també al mar Negre. Aquests estudis inclouen moleres clau com la d'Orvieto a Umbria, la de Mulargia a Sardenya o la de Lordsworth a West Sussex.

Des dels anys vuitanta les seves publicacions són nombroses, però al llibre que ressenyem fa per primer cop una síntesi sobre els molins que es van utilitzar a Europa fins al 500 d.n.e. De fet, les síntesis sobre aquesta temàtica són molt escasses tot i l'antiguitat de les primeres publicacions, principalment l'obra de R. Bennett i J. Elton, *History of corn milling*, publicada en dos volums, el primer *Hand-stones, slave and cattle mills* el 1898, i el segon *Watermills and windmills*, el 1899, a Londres (Simpkin, Marshall and Company Ltd.). A mitjan segle xx dues obres són crucials, en 1952 la de J. Storck i W. D. Teague, *Flour for man's bread. A History of milling*, publicada a Minneapolis (University of Minnesota Press), i el 1958 la de L. A. Moritz, *Grain mills and flour in Classical Antiquity*, a

Oxford (Clarendon Press), que tot i estar centrada en l'Antiguitat clàssica va ser crucial per a la investigació europea, i l'última a veure la llum.

Aquest llibre de David Peacock és, doncs, la primera síntesi publicada des de fa cinquanta anys i l'autor pretén, i aconsegueix, omplir el buit que existia en aquest sentit. Per dur-la a terme utilitza una àmplia bibliografia que, tot i no ser completa —sobretot pel que respecta a la península Ibèrica—, recull llibres i articles en diverses llengües, aspecte que des del nostre punt de vista cal remarcar, sobretot venint d'un autor anglòfon. A més està profusament il·lustrat amb dibuixos de Ch. Green i nombroses fotografies.

L'obra està estructurada de fet en dues parts, tot i presentar-se en capítols correlatius. En la primera (capítols del 2 al 6), fa una introducció als diversos tipus de molins, centrant-se bàsicament en aspectes tipològics, d'origen, cronologia i característiques tecnològiques i en la segona (capítols del 7 al 9) aborda temàtiques concretes com l'experimentació, l'etnografia, les moleres o els aspectes més simbòlics.

La primera part és la més extensa. Després de la introducció, el capítol 2 tracta sobre els molins de vaivé i els morters de pedra, les formes més simples i antigues d'artefactes utilitzats per a la mòlta. Essent la forma més simple, que s'origina ja en el paleolític, és la que més ha perdurat fins als nostres dies, a diferència d'altres més sofisticades. Tot i que actualment s'utilitza sobretot per moldre i triturar quantitats petites de diversos tipus de matèries, en moltes societats encara es fa servir per a la provisió diària de cereal. El seu ús és, tanmateix, clarament molt més complex del que la seva forma simple podria fer pensar.

L'autor analitza els diversos tipus de molins de vaivé que es coneixen a Europa, tot i que molt sovint en els treballs arqueològics es presenten en un sol grup i no són estudiats en detall. Repassa les distintes tipologies establertes a Europa en diversos països des dels anys trenta i en proposa una de pròpia. Planteja a més l'origen paleolític dels mateixos molins i les seves característiques, utilització i intercanvi durant el neolític en relació amb l'expansió de l'agricultura per Europa. Pel que respecta a l'edat del bronze se centra en la recerca duta a terme a Grècia i a l'Egeu, a Sardenya, a Europa central i a Escòcia. Dedicar també un apartat als morters excavats a la roca (*rock mortars*) identificats principalment a Israel i Anglaterra, i que s'interpreten a partir dels estudis etnogràfics com un mètode alternatiu de mòlta. Respecte dels molins de vaivé l'autor se centra sobretot en les dades procedents d'Europa central i Anglaterra i entra molt poc en la casuística de la perduració d'aquest tipus de molins en coexistència amb els molins rotatius i altres.

El següent capítol tracta del molí manual grec per excel·lència, sobretot en època hel·lenística, el molí d'Olinte o molí de tremuja. Es tracta d'un molí de vaivé perfeccionat, que es va expandir per tot el Mediterrani i per Europa a les zones amb una forta influència grega. L'apartat sobre els orígens potser barreja indiscriminadament molins d'Egipte, Tera o el Baix Aragó, sobretot aquests últims, que difícilment podrien estar en l'origen dels molins grecs. A conti-

nuació presenta la morfologia, tipologia, el sistema d'utilització i la cronologia. Respecte a la producció utilitza les fonts històriques i algunes dades arqueològiques, principalment a l'illa de Nisyros, així com pel que fa a la seva distribució. Per finalitzar aquest apartat l'autor fa una reflexió sobre la relació entre el molí d'Olinte i el rotatiu, els quals van ser utilitzats simultàniament al Mediterrani durant diversos segles.

Al capítol 4 s'aborda la revolució que va suposar la innovació del molí rotatiu a mitjan primer mil·lenni ane i la seva expansió durant l'edat del ferro per tot Europa. Recull succintament les dades sobre el seu origen en el Mediterrani occidental, concretament a Catalunya i en el context de la societat ibèrica a inicis del segle v ane. Tot i així encara dóna crèdit a dades puntuals i mal documentades de fragments de molins encara més antics, del nord d'Àfrica i Sicília, que, a més, no tenen continuïtat en el temps, ja que no es coneixen en aquestes regions molins rotatius fins als segles III o II ane. La mateixa consideració s'ha de plantejar pels diversos jaciments del sud d'Anglaterra tractats per l'autor, amb cronologies antigues, que en molts casos caldria plantejar amb precaució, revisant unes datacions no gaire precises. Des del nostre punt de vista, el detall dedicat a aquests jaciments sembla desproporcionat si es compara amb el que es dóna als jaciments ibèrics, dels quals, tanmateix, es posseeixen més dades i datacions precises, i que, de fet, ni tan sols se citen.

Seguidament presenta diverses classificacions de molins rotatius protohistòrics i romans basades en la morfologia, la litologia, i planteja l'existència d'uns grups regionals: el britànic; el del molí cilíndric, també denominat cèltic; el del molí hemisfèric, característic d'Europa central, el mar del Nord i les Illes Britàniques on componen la denominada tradició de "rusc" (*beehive querns*); el molí ibèric, i el grup dels molins cònics, característics sobretot a l'Egeu i al mar Negre. Dedicar també un apartat específic als molins rotatius manuals romans, que es van mantenir malgrat els avenços tecnològics proporcionats per altres tipus de molins que es donen a l'època.

A partir del capítol 5, D. Peacock abandona els molins manuals i s'endinsa primer en l'anàlisi dels molins a sang més característics de l'època romana, els molins de tipus pompeïà, subjecte de molts dels seus estudis, principalment a Pompeia, Òstia, Jordània o Síria. Amb la seva forma característica de rellotge de sorra, aquest tipus és considerat per l'autor com el veritable primer esglaó de la mòlta cap a la mecanització.

Accionats per homes o per rucs, són els molins per excel·lència dels forns de pa urbans de la Itàlia romana, en els quals la mòlta i la fabricació del pa no estaven encara separades (cosa que no es documenta fins a la introducció del molí hidràulic). A Pompeia existien possiblement uns trenta forns amb aproximadament cent deu molins. Cal tenir en compte, però, que també s'havien utilitzat en les operacions de mineria.

Planteja una tipologia basada en dos grans tipus: la forma clàssica (la de Pompeia o Òstia) i la forma de tipus Morgantina, més petita, que considera de fet com un subtipus de l'anterior, tot i ser més antiga.

Aquest tipus de molí treballa segurament amb una superestructura en fusta, coneguda gràcies a alguns relleus, amb la finalitat principal d'enganxar els animals, o amb unes palanques si era accionat per humans. També es col·locava una tremuja en la part superior per a l'alimentació del gra. Respecte a les subestructures són generalment pòdiums per elevar-los, que en alguns casos a més presenten una concavitat per recollir la farina. Aquest tipus d'estructures són ja conegudes per als molins ibèrics, tot i que no són recollides al llibre. La producció i distribució d'aquests tipus de molins és ben coneguda des de fa anys gràcies als estudis realitzats sobre les moleres i les anàlisis petrogràfiques d'exemplars de tot el Mediterrani. Tanmateix, el que no és tan clar és la seva cronologia i origen; els més clarament datats són els dos exemplars del peci del Sec, a Mallorca, fabricat amb materials de Sardenya.

Un nou tipus, relacionat amb el molí pompeïà, és el molí d'anell (*ring mill*), conegut principalment gràcies als exemplars del jaciment marroquí de Volubilis i al sud de la península Ibèrica. En alguns casos, es posen en relació sobretot amb la producció d'oli.

Per acabar amb aquesta primera part dedicada als diversos tipus de molins existents a Europa fins al segle v d'ne, es dedica una part del sisè capítol al molí hidràulic, considerat per l'autor el pinacle de l'èxit de la tecnologia antiga de mòlta. Per primer cop les moles poden rodar ràpidament i sense repòs, cosa que va permetre produir grans quantitats d'una farina de qualitat, amb poc esforç. S'inicia així també la feina d'especialització i professionalització de la mòlta. Es distingeixen dos tipus principals en funció de si la roda és horitzontal (el més simple) o vertical (el molí descrit per Vitruvi). Altres grans molins que es podrien haver utilitzat en època romana serien els molins flotants i de marea, així com altres que podrien haver estat accionats per força humana amb una palanca, per un sistema d'engranatges o per força animal, tot i que realment és difícil interpretar el seu sistema de funcionament.

La segona part s'inicia amb un capítol dedicat al cereal, la seva estructura i les operacions necessàries per al seu espellofat. Abordar aquesta problemàtica és bàsic quan s'està parlant de la mòlta de cereals, ja que les seves característiques impliquen necessitats tecnològiques i cadenes operatives diferents. Les aproximacions experimentals ajuden a analitzar aquests processos des del material arqueològic, tant des del punt de vista de les taxes de producció, de la qualitat de la farina o de les traces d'abració de les moles, que han estat aplicades principalment als molins de vaivé, rotatius i d'Olinte.

Al capítol 8, el més extens d'aquesta part, David Peacock presenta un dels temes que més ha treballat al llarg de la seva carrera, com són les pedreres de molins (molerres) i la distribució d'aquests artefactes al llarg del període tractat en el llibre, tot fent referències a dades més modernes. La investigació sobre les moleres, l'estructura social de l'organització de la producció i la distribució dels molins és un subjecte que, tot i haver-se treballat anteriorment, s'ha desenvolupat d'una manera especial durant els darrers vint anys, encara que realment hi ha pocs jaciments excavats i estudiats en profunditat. L'au-

tor tracta en detall la localització de les moleres, la tecnologia de producció, les evidències etnogràfiques i arqueològiques, sobretot a Anglaterra. També la cadena operativa de la producció de molins rotatius manuals tant a la molera com als assentaments, per exemple a Collonge-en-Charollais o Hertfordshire, així com els models de comerç i intercanvi.

Presenta el coneixement arqueològic de la distribució a partir d'exemples, incloent informació sobre el neolític o l'estudi diacrònic de Lodsworth pel que fa als molins de vaivé. Planteja com la distribució de molins rotatius a les Illes Britàniques s'expandeix durant les fases finals de l'edat del ferro, iniciant-se els moviments a llarga distància durant l'època romana. Per exemple, la lava és una de les matèries primeres més importants a Europa. Casos paradigmàtics serien l'explotació i distribució de la de Mayen a la regió alemanya d'Eifel, la qual podria haver estat utilitzada des del neolític fins a inicis del segle xx, o la de Chaîne de Puys al nord del Massís Central francès, o la d'Agde al sud de França. També són importants les laves italianes, essent les moleres més importants a Orvieto i Mulargia a Sardenya, entre altres. Diverses roques han estat també estudiades en aquest sentit, com el conglomerat *puddingstone*, a Anglaterra (Hertfordshire) o a Normandia.

Al penúltim capítol s'endinsa en el territori de la relació dels molins amb el simbolisme, la mitologia o la religió. El molí, com una metàfora còsmica, com la màquina que continuament treballa en la riquesa o la pobresa, la fortuna o la desgràcia. O en una estreta relació, molt expandida, amb la fertilitat i el culte religiós que deixa petjada en els mateixos molins, amb símbols fàl·lics o creus gravades o esculpides. També relaciona amb el món simbòlic els nombrosos molins recuperats a l'interior de sitges, fet que des del nostre punt de vista s'hauria de tractar amb precaució, o en contextos funeraris.

Finalment, el darrer capítol tracta de perspectives metodològiques i d'aproximacions cap al futur de la recerca, des del punt de vista de la documentació, les traces d'ús, la caracterització petrogràfica, els residus orgànics... L'autor planteja aquí una qüestió fonamental, i és que l'aproximació a la producció i l'ús dels molins cal afrontar-la des d'una perspectiva clarament interdisciplinària. S'han d'estudiar els molins no només com a objectes, sinó també tot el que està relacionat amb la seva fabricació, distribució, ús i productes, aplicant metodologies complementàries com la petrografia, la morfometria, les traces d'ús, les anàlisis de microrestes, les anàlisis arqueobotàniques, de mineria, l'experimentació, la simbologia o l'etnoarqueologia.

Es tracta, doncs, d'un llibre que, encara que presenta algunes llacunes que sempre es poden trobar en un treball de síntesi tan ampli, és una obra que serà una referència en els propers anys, gràcies a la seva aproximació global i que sobretot intenta animar l'interès pel món dels molins i la realització de nous treballs. Com David Peacock diu al prefaci "If it draws attention to the interest and importance of the subject and stimulates new work, it will have served a useful purpose".

Natàlia Alonso

Departament d'Història, Facultat de Lletres, Universitat de Lleida
nalonso@historia.udl.cat